

Anamarija KURILIĆ

PRODUKCIJA RIMSKIH VOTIVNIH ARA

UDK 904:726.825>(398 Liburnija)“652“

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 20. 08. 2010.

Odobreno: 15. 09. 2010.

Anamarija Kurilić

Odjel za povijest

Sveučilište u Zadru

Obala kralja Petra Krešimira IV., 2

HR - 23000 Zadar

e-mail: anamarija.kurilic@zd.t-com.hr

Uradu se razmatra produkcija votivnih ara na uzorku iz ranorimske Liburnije. Dosadašnja istraživanja su na tom prostoru pokazala dominaciju jednostavnih malih i vrlo malih ara. Ta se pojava pokušala protumačiti ili kao odraz domorodačkog, liburnskog, ukusa u njihovu oblikovanju, ili kao odraz radioničkih standarda. U prilog ovog zadnje spomenutog tumačenja ide analiza etničke pripadnosti njihovih zavjetodavaca te njihovog gospodarskog i društvenog položaja, koja je pokazala da su ih u jednakoj mjeri koristili svi slojevi pučanstva, a ne samo Liburni, ili, pak, samo siromašni.

Ključne riječi: votivne are, Liburnija, Liburni

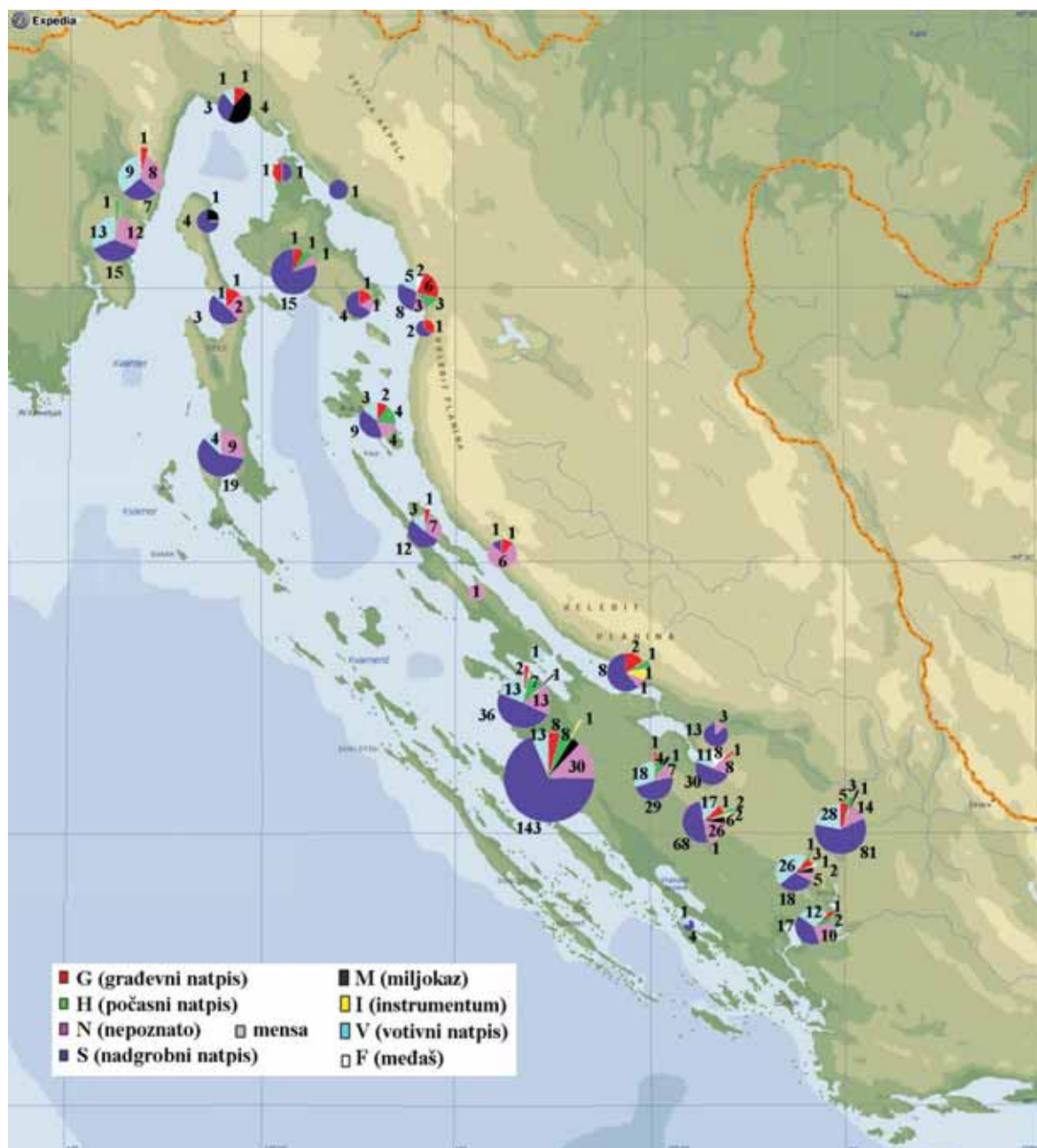
Razni su načini na koje se može pristupiti pitanju produkcije votivnih ara. Osim na komparativno-tipološki ili stilistički način, može ih se još proučavati i s obzirom na tehnologiju izrade, radioničko porijeklo, itd. Epigrafski sadržaj pruža također mnoge mogućnosti za proučavanje toga pitanja. U ovome radu ću se, međutim, ograničiti na samo jedan pristup, koji je u osnovi poglavito vezan uz pitanje nekih produkcijskih standarda. Drugim riječima, istraživanje će se usredotočiti ponajprije na dimenzije tih spomenika te na razinu njihove izvedbene zahtjevnosti, i

to samo na uzorku iz ranorimske Liburnije.

Epigrafski korpus Liburnije danas je dosta dobro poznat i obuhvaća oko 1200 rimskodobnih natpisa, uglavnom iz carskoga doba, no nisu rijetki ni oni iz kasnoantičkog razdoblja, dok su najrjeđi oni s kraja republikanskog perioda ili ranoaugustovskoga.¹ Očekivano, nadgrobni natpisi čine najbrojniju skupinu u svim liburnskim općinama, a udio ostalih vrsta epigrafskih spomenika varira od mjesta do mjesta, no, u pravilu, votivni su obično na drugom mjestu po brojnosti, a ponekad - u

¹ KURILIĆ 1999, 1-3, 26-27, 243.

Karta 1. Brojčana zastupljenost raznih vrsta epigrafskih spomenika u antičkoj Liburniji

² Npr. CIL 3, 10133 iz Osora, CIL 3, 14321.2 iz Ostrovice, ILIug 247 (usp. AE 1959, 122) iz Senja i drugi.

³ Npr. ILIug 905 iz Nina, CIL 3, 3035 (i str. 1643) iz Plomina, i drugi.

⁴ Npr. ILIug 833 iz Burnuma, ILIug 928 iz Žmana na Dugom otoku kod Zadra i drugi.

⁵ Npr. CIL 3, 2805 iz Skardone i drugi.

⁶ Npr. ILIug 248 i ILIug 249, obje iz Senja, i druge.

⁷ Takvu je ideju za arule iz Varvarije iznijela KUNTIĆ-MAKVIĆ 1982, 152.

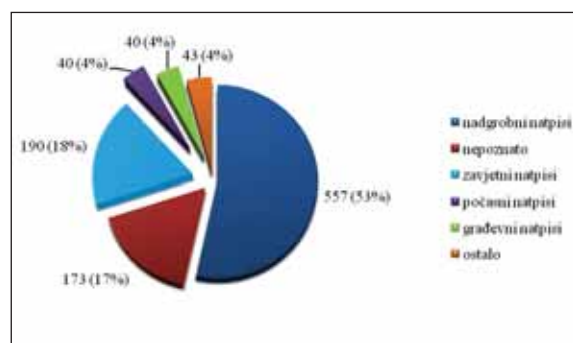
⁸ Taj liburnski epigrafski korpus obuhvaća oko 1200 spomenika i ulomaka koji su mi bili poznati do 1999. godine, kada sam ih okupila u katalogu moje doktorske disertacije; v. KURILIĆ 1999, sv. 2-3.

Flanoni i Varvariji - su čak i najbrojniji (v. Kartu 1). No, u ta dva grada se radi o relativno malim brojkama, pa bi novi nalazi mogli promijeniti opisanu sliku.

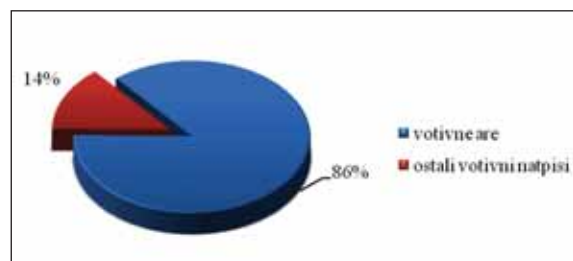
Nisu svi votivni natpisi are, nego to mogu biti i votivne ploče,² stupovi,³ reljefi s natpisima,⁴ baze kipova,⁵ epistilne grede⁶ i drugo. No, na prostoru antičke Liburnije zavjetne are čine vrlo velik udio svih zavjetnih natpisa (v. Grafikon 2), a među njima su vrlo brojne one koje su male i jednostavne. To je navelo neke istraživače na pomisao o postojanju izrazite sklonosti prema takvim arama i o utjecaju domorodačkog mentaliteta na njihovo nastajanje, barem u nekim liburnskim zajednicama, kao što je Varvaria.⁷

Cilj ovog istraživanja je ustanoviti postoji li doista takva sklonost na području cijele Liburnije i, ako je odgovor potvrđan, ispitati može li se to smatrati regionalnom osobitošću, odnosno domorodačkom tradicijom, ili je ipak to tek odraz uobičajenih proizvodnih normativa za tu vrstu proizvoda.

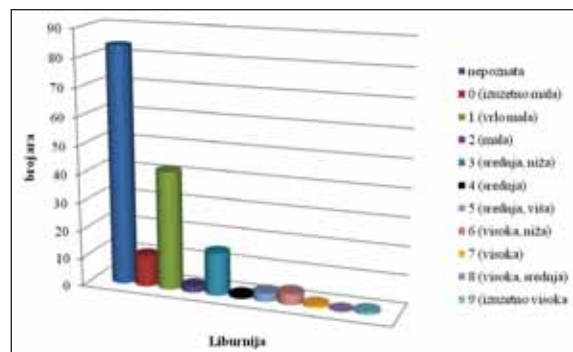
Prema epigrafskom korpusu rimskodobne Liburnije⁸ s tog područja potječe, kao što je već spomenuto, najviše nadgrobni spomenika (njih 557 = 53%), iza kojih su natpisi votivnog karaktera (v. Grafikon 1; usp. Kartu 1) - doduše, njih je gotovo tri puta manje od nadgrobni (190 je takvih spomenika, tj. 18%) - dok su na trećem mjestu oni nesigurne atribucije (173 = 17%). Ostale epigrafske skupine su znatno rjeđe.

Grafikon 1. Udio zavjetnih natpisa u epigrafskom korpusu Liburnije

Također je već istaknuto da među zavjetnim natpisima Liburnije najveći dio čine votivne are - čak 86% (Grafikon 2). Doduše, neki su votivni natpisi istovremeno i građevni, pa nisu ovdje prikazani, ali to ne mijenja sliku superiorne dominacije ara u ovoj kategoriji natpisa. Iz toga je posve jasno da su one najomiljeniji oblik zavjetnih natpisa, pa se može pretpostaviti da su bile namijenjene vrlo širokom tržištu.

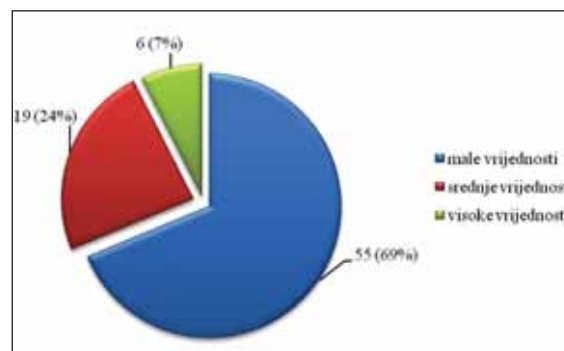
Grafikon 2. Udio votivnih ara u odnosu na ukupnost zavjetnih natpisa Liburnije

Ako iz skupine votivnih ara s područja Liburnije za sada isključimo one koje su vrlo fragmentarne ili kojima nisu poznate dimenzije i/ili ostali elementi nužni za procjenu njihove relativne ekonomske vrijednosti⁹ - a takve su uvjerljivo najbrojnije (84 ara, odnosno 51,22%) - među onima kojima se moglo procijeniti vrijednost uvjerljivo su

Grafikon 3. Procijenjena vrijednost votivnih ara Liburnije

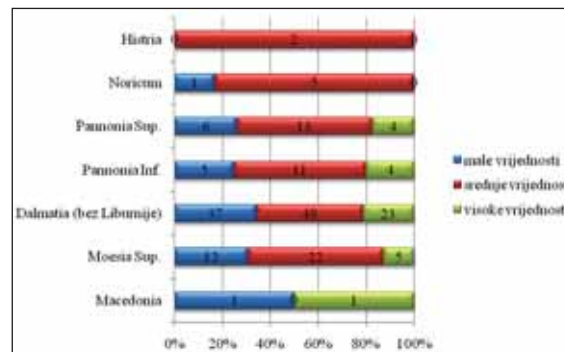
najčešće one procijenjene na male do srednje vrijednosti (Grafikon 3).

Are procijenjene na male vrijednosti u Liburniji čine čak preko polovice onih votivnih ara kojima se mogla procijeniti vrijednost (69%), a vrlo je upečatljiv vrlo mali udio onih koje su procijenjene na visoke i izuzetno visoke vrijednosti (Grafikon 4).

Grafikon 4. Procijenjena vrijednost votivnih ara Liburnije

Are procijenjene na male vrijednosti, ukoliko nisu rađene od skupljih vrsta kamena poput mramora i ako se zadržavaju u okvirima standardnih strukturnih elemenata, ali bez dodatnih ukrasa, u pravilu dosežu maksimalnu visinu od 60 cm, dok onima procijenjenima na srednje vrijednosti visina doseže do 100 cm. Rijetke votivne are procijenjene na visoke vrijednosti nisu puno više od ovih (do 132 cm), ali je njihova izrada u pravilu zahtjevnija od standarda ili su izrađene od skupljeg kamena.

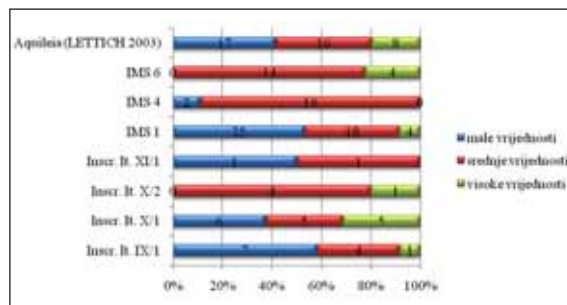
Podaci o maksimalnim visinama votivnih ara Liburnije koriste tomu da se one mogu usporediti sa situacijom u nekim drugim dijelovima rimske države.¹⁰ Prema do sada pregledanim epigrafskim zbirkama (ili njihovim dijelovima), zapaža se poprilična neujednačenost. Velikim se dijelom to može pripisati vrlo malom uzorku, o čemu vrlo dobro svjedoče Grafikon 5 i 6.

Grafikon 5. Udio malih votivnih ara prema *ILLug* (u retcima su navedeni brojevi pripadajućih spomenika)

⁹ Relativna ekonomska vrijednost kamenih spomenika može se odrediti obračunom zasnovanim na koeficijentima koji odražavaju materijal od kojega je spomenik učinjen te kvalitetu izrade. Osnova proračuna je veličina kamenog bloka koja je bila potrebna za izradu spomenika, a koja se dobije množenjem najvećih dimenzija (visina x duljina x debljina, ili promjer x visina) izraženima u centimetrima. Njome se tada množe koeficijenti materijala i ukrasa te dodatnoga faktora koji se zasniva na eventualnoj pripadnosti nekom spomeničkom kompleksu (= baza kipa, arhitektonski dio i slično). Budući da tako izračunata brojka ima i po 12 znamenki, ukupan se iznos dijeli s 1.000, čime se dobije faktor vrijednosti spomenika s kojim je kasnije lakše dalje raditi, odnosno, time se dobija relativna vrijednost spomenika. Za sada je definirano ukupno 10 vrjednosnih razreda (0. izuzetno niska vrijednost, 1. vrlo niska vrijednost, 2. niska vrijednost, 3. srednja (niža) vrijednost, 4. srednja vrijednost, 5. srednja (viša) vrijednost, 6. visoka (niža) vrijednost, 7. visoka vrijednost, 8. vrlo visoka vrijednost i 9. izuzetno visoka vrijednost), čime se može preciznije odrediti procijenjena vrijednost spomenika, a time se i bolje mogu međusobno uspoređivati vrijednosti raznih spomenika. Više o metodologiji i postupku izračuna v. kod KURILIĆ 2003, 77-92; usp. i KURILIĆ 1999, 22-25, 202.

¹⁰ U CIL-u se uglavnom nisu donosile dimenzije spomenika, pa stoga ta ogromna epigrafska zbirka ovaj put nije mogla biti od velike pomoći. Stoga su pregledane neke od drugih epigrafskih zbirki, i to: svi svesci *ILLug*, tri sveske *IMS* (sv. 1, 4 i 6), četiri sveske *Inscr. It.* (IX/1, XI-2 i XI/1) te korpus natpisa izloženih u Arheološkom muzeju u Akvileji (LETTICH 2003).

Grafikon 6. Udio malih votivnih ara prema nekim drugima epigrafskim zbirkama (u retcima su navedeni brojevi pripadajućih spomenika)

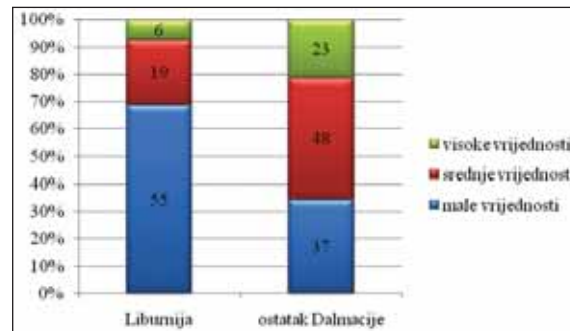
Većina uzoraka obuhvaća tek 20-ak do 40-ak votivnih ara kojima su pribilježene sačuvane, i to, cijele visine (Grafikon 6). Znatno dio uzorka ima i manje od pet takvih ara (npr. *Histria* ili *Macedonia* [prema *ILLug*] te *Parentium* [Inscr. It. X/2] i *Augusta Praetoria* [Inscr. It. XI/1]). U *Inscriptiones Moesiae Superioris* (sv. 6) uzorak obuhvaća 18 votivnih ara, u sv. 4 ih je također 18, a u sv. 1 ipak nešto više - čak 47, no ni to nije statistički odveć signifikantno. Približno su podjednako brojne i are izložene u Arheološkom muzeju u Akvileji (*LETTICH 2003*) sa 41 cjelovitim ili gotovo cjelovitim spomenikom, no to je zacijelo dijelom i posljedica selektivne prirode ovog korpusa jer on obuhvaća samo one spomenike koji su po raznim osnovama bili smatrani vrijednima biti izloženi kao muzejski eksponati.

Najmalobrojniji uzorak na koji sam naišla u suvremenim korpusima je svakako onaj u najnovijem epigrafskom korpusu - onomu latinskih natpisa Albanije (*ANAMALI - CEKA - DENIAUX 2009*) - jer u njemu uopće nema niti jedne votivne are!

Među arama u ovim uzorcima uglavnom dominiraju are onih visina koje bi ih u Liburniji odredile u srednje procijenjene vrijednosti, dok su visoke vrijednosti relativno rijetke, a udio niskih vrijednosti znatno varira - ali, kao što je već istaknuto, ovo zapažanje se ne smije uzimati kao pouzdano, zbog vrlo malih skupina po svakom uzorku. Jedini uzorak koji pruža statistički relevantne podatke je onaj za provinciju Dalmaciju (bez Liburnije; v. Grafikon 5) koji obuhvaća 108 votivnih ara i distribucija u tom uzorku je za sada jedina koja se može uzeti kao dobra baza za usporedbu s liburnijskim materijalom.

Dakle, kao što je već rečeno, jedini pravi komparativni materijal arama iz Liburnije u ovom trenutku pruža uzorak votivnih ara iz ostatka rimske Dalmacije (v. Grafikon 7).

Grafikon 7. Usporedba votivnih ara na uzorcima Liburnije i ostatka Dalmacije (u stupcima su navedeni brojevi pripadajućih spomenika)

Kao što se vidi iz ovoga grafikona, ali i iz dvaju prethodnih, rezultati doista pokazuju da je u Liburniji udio votivnih ara procijenjenih na male vrijednosti - a to su poglavito upravo male i jednostavne, neukrašene are - gotovo dva puta veći nego u uzorku za ostatak Dalmacije. U Liburniji one obuhvaćaju čak 68,75% uzorka, a u ostatku Dalmacije tek 34,26%. Među drugim analiziranim uzorcima, jedini uzorak koji se svojom brojnošću malih ara približava liburnijskom je onaj iz *Inscriptiones Italiae* IX/1 (područje Ligurije, gradovi južnije od Torina; v. Grafikon 6).

Are procijenjene na srednje vrijednosti u Liburniji obuhvaćaju 23,75% uzorka, a u ostatku Dalmacije 44,44%, dok one visokih relativnih vrijednosti u Liburniji obuhvaćaju samo 7,5%, a u ostatku Dalmacije gotovo trostruko više: 21,3%. Približno podudarne distribucije vrijednosti zapažaju se još na uzorcima natpisa iz Pule i Nezakcija (Inscr. It. X/1) te Arheološkog muzeja u Akvileji (*LETTICH 2003*), gdje, međutim, postoci odražavaju puno manje potvrda nego u Liburniji i ostatku Dalmacije (v. Grafikon 6), pa je teško iz toga pomišljati na izvođenje nekih dalekosežnih zaključaka.

Na osnovi do sada rečenoga, dakle, može se zaključiti da u Liburniji doista dominiraju male, jednostavne are i da takva dominacija za sada nije primijećena u drugim ispitanim uzorcima iz susjednih područja rimske države.

Postavlja se pitanje - što bi moglo biti razlog toj pojavi? Mogu se pretpostaviti društveno-ekonomski razlozi - jer su sigurno takve are bile jeftinije od većih i raskošnije obrađenih, pa time i pristupačne i nižim društvenim slojevima, koji su obično i slabog imovnog stanja; možda je razlog njihovoj omiljenosti u Liburniji pitanje tradicije, ili se možda radi samo i zadovoljenju potreba tržišta.

Međutim, dva faktora pokazuju da dominacija malih ara u Liburniji nije nastupila (isključivo) zbog društveno-ekonomskih razloga.

Prvi je taj da je najskuplju votivnu aru u Liburniji postavio rob, a ne neki senator ili vitez. Zavjetni spomenik Mitri, procijenjen na izuzetno visoku vrijednost, postavlja Faustus, rob *vilicus* zakupca carinske postaje na Vratniku kod Senja.¹¹ Sljedeće u nizu visoko procijenjenih votivnih ara, ipak, postavili su pripadnici viših društvenih staleža: tri gotovo identične velike votivne are postavila je u Caski na Pagu *Calpurnia*, pripadnica senatorske obitelji,¹² a u Zadru je dva zavjetna spomenika postavila *Appuleia M. f. Quinta* koja se može smatrati pripadnicom one zadarske familije koja je izrodila mladoga viteza Apuleja Balbina.¹³ Zavjetni spomenici koje ona postavlja podignuti su jedan Jupiteru,¹⁴ a drugi Junoni,¹⁵ pa se pretpostavlja da je postavila i još jedan posvećen Minervi.¹⁶ No, ti spomenici su možda radije bili postolja kipova božanstava u hramu kapitolinske trijade u Zadru,¹⁷ pa bi time i ona poduzimala čin javne munificijencije, a ne privatnog darivanja božanstva.

Drugi je razlog taj da je ono malo epigrafskih spomenika koje su postavili pripadnici viših društvenih slojeva Liburnije (no, bez počasnih i građevnih spomenika jer oni već samom svojom prirodom predstavljaju financijski zahtjevnije pothvate) podjednako raspoređeno u gotovo svim vrjednosnim razredima - počevši od onoga male vrijednosti 2. vrjednosnoga razreda do visoke vrijednosti 7. vrjednosnoga razreda,¹⁸ iako bi se očekivalo - u slučaju da su društveni status i ekonomsko stanje važni čimbenici u odabiru vrste spomenika - da dominiraju spomenici procijenjeni na visoke vrijednosti, a da onih procijenjenih na male uopće nema.

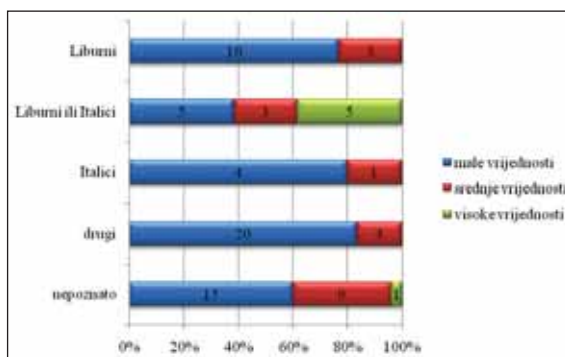
Doduše, iako se i među spomenicima tzv. običnog puka, odnosno slobodnoga civilnog pučanstva koje nije pripadalo aristokratskim slojevima, uočavaju votivni spomenici koji pripadaju visokim vrjednosnim razredima, u toj skupini pučanstva ipak oni većinom pripadaju onima nižima i niskima,¹⁹ a sličnu distribuciju pružaju malobrojni spomenici robova i oslobođenika.²⁰ Vojnici i veterani, iako su si po svoj prilici mogli priuštiti spomenike skuplje od tzv. običnog puka,²¹ to ne čine kad su u pitanju are, već i kod njih dominiraju one manjih vrijednosti (uglavnom koncentrirane u 1. i u 3. vrjednosnom razredu).²² Prema tome, globalno gledano, are malih dimenzija bile su dominantan tip zavjetnog spomenika u gotovo svim slojevima stanovništva (vojnici, puk i servilna populacija), i to u svim dijelovima Liburnije.

Zamijećena brojnost malih ara na području Varvarije,

kao što je već spomenuto, svojevremeno je protumačena kao posljedica djelovanja domaćeg mentaliteta na njihovo oblikovanje.²³ Drugim riječima, te bi are bile odraz domaćih ukusa, svojevrsne (predrimske?) liburnske estetike, ali, kao što će se vidjeti u daljnjem izlaganju, više je argumenata koji bi govorili protiv te pretpostavke.

Kao prvo, analiza etničke pripadnosti dedikanata - kada se je ona mogla učiniti na osnovi antroponimijskih pokazatelja i na osnovi drugih poznatih čimbenika (npr. obiteljskih veza i sličnog) - pokazuje da se kod dvaju dominantnih skupina ranorimske Liburnije - domorodačkog stanovništva s jedne strane i doseljeničkog italskog s druge - podjednako učestalo postavljaju votivne are manjih dimenzija (Grafikon 8), iako bi se, ukoliko su one bile odabir koji odražava neke osobite ukuse domorodačkog liburnskog stanovništva, to moralo odraziti i na uočljivo većem udjelu liburnskih dedikanata u odnosu na one neliburnskog porijekla. Još i veći udio čine male are u skupini spomenika koje su postavile osobe druge etničke pripadnosti (= "drugi" u Grafikonu 8) koji su potjecali s drugih područja - s prostora rimske Dalmacije ili iz zapadnih ili istočnih provincija Carstva.

Grafikon 8. Učestalost postavljanja malih ara s obzirom na etničku pripadnost njihovih dedikanata (u retcima su navedeni brojevi pripadajućih spomenika)

Među arama koje su postavile osobe čije se porijeklo nije moglo odrediti, učestalost malih ara je nešto manja nego u većine prethodno opisanih skupina, ali se, s druge strane, u toj skupini našla i jedna ara koja pripada visokom vrjednosnom razredu. Najviše ara koje se mogu odrediti kao skuplji proizvodi nalazi se među onima koje su postavile osobe čije je porijeklo moglo biti domorodačko liburnsko i/ili doseljeničko italsko. To su ljudi koji nose posve latinska imena u rimskom imenskom obrascu, ali se na osnovi epigrafsko-antroponimijske analize može zaključiti da postoji velika vjerojatnost da su pripadali već

¹¹ *ILLug* 920 = KURILIĆ 1999, kat. br. 2665; v. i KURILIĆ 1999, 204-205.

¹² *ILLug* 260 = KURILIĆ 1999, kat. br. 2625; KURILIĆ 1999, kat. br. 2626-2627.

¹³ KURILIĆ 1999, 199-200.

¹⁴ *CIL* 3, 9994 (6566) = KURILIĆ 1999, kat. br. 2049.

¹⁵ *CIL* 3, 9982 (2904 = 2905 = 6566) = KURILIĆ 1999, kat. br. 2048.

¹⁶ *SUIĆ* 1981, 187-179.

¹⁷ *Usp.* *SUIĆ* 1981, 187.

¹⁸ KURILIĆ 2003, 89, *Grafico* 4; KURILIĆ 1999, *Prikaz* 19a-b, 21a-c.

¹⁹ KURILIĆ 1999, *Prikaz* 17a-b.

²⁰ KURILIĆ 1999, *Prikaz* 20a-b.

²¹ *Za financijske mogućnosti vojnika usp.* KURILIĆ 2003, 83-84; KURILIĆ 1999, 191.

²² KURILIĆ 1999, *Prikaz* 18a-b.

²³ KUNTIĆ-MAKVIĆ 1982, 152.

potpuno romaniziranim starosjedilačkim obiteljima.²⁴ Čini se vjerojatnim da su ti dedikanti - ukoliko su doista pripadali liburnskim starosjedilačkim obiteljima - pripadali višim slojevima liburnskog društva, za koje se, barem prema drugim vrstama epigrafskih svjedočanstava (poglavito njihovim nadgrobnim spomenicima), moglo zaključiti da su prednjačili u procesu prihvata rimskih tekovina, odnosno, da su - općenito gledano - bili najranije i najpotpunije romanizirani sloj liburnskog društva.²⁵

Kao drugo, stilsko-tipološka obilježja malih ara također ne idu u prilog pretpostavke da one odražavaju poseban mentalitet zavjetodavaca. One su posve standardnih oblika, kako u oblikovnom smislu, tako i u pogledu drugih dekorativnih elemenata (ako ih uopće imaju). Posve su standardne i u epigrafskom pogledu: sastav zavjeta i korištene formule identične su onima na većim i skupljim arama.

Osim toga, da su one doista bile odraz domaćeg ukusa, tada bi se to - upravo kao i u drugim spomeničkim kategorijama (npr.: monumentalnim portretnim stelama) - odrazilo u svojevrsnom, za Liburne tipičnom - eklektičnom stilu.²⁶

Kao treće, posve nam je nepoznat način na koji su Liburni predrimskog doba štovali svoja božanstava. S obzirom na to da se kod Liburna pismenost i običaj postavljanja natpisa pojavljuju tek s Rimljanima, očekivati je da su se na isti način kod njih prvi put pojavile i zavjetne are.

Prema tomu, iz daljnjeg razmatranja bi trebalo isključiti element domaćeg ukusa u njihovoj proizvodnji, jednako kao i društveno-ekonomske razloge. S obzirom na to da se male are nalaze u svim dijelovima rimske države²⁷ -

iako ne uvijek u tako visokom udjelu kao u Liburniji - valja pomišljati na druge razloge. Najvjerojatnijim mi se čini da rješenje leži u načinu na koji su proizvedene i distribuirane, odnosno, u svojevrsnim radioničkim i/ili trgovačkim standardima i običajima.

Male jednostavne are su proizvod namijenjen privatnim naručiteljima, odnosno, koriste se za privatne dedikacije - one najmanje možda čak u kućnim svetištima, a one malo veće u gradskim i vangradskim hramovima te drugim svetištima. Potreba za njima je vjerojatno bila velika i lako se može zamisliti da su radionička i/ili trgovačka središta činila sve što je u njihovoj moći da što ekonomičnije (tj. što brže i uz što manji proizvodni trošak) odgovore tom zahtjevu tržišta.²⁸ Veći broj gotovo posve zgotovljenih ara kojima je valjalo samo dodati ime dedikanta (i eventualno još poneku frazu - već prema zahtjevu naručitelja) mogao je upravo biti to. Are su tako na neki način postajale "industrijski" (polu)proizvod, koji se ne radi po narudžbi nego se odmah kupuje (po potrebi), što svakako pojeftinjuje njihovu proizvodnju. Lako je moguće da su se neka od tih proizvodnih/trgovačkih središta nalazila u neposrednoj blizini svetišta i drugih mjesta štovanja nudeći potencijalnim dedikantima pristupačne proizvode: male jednostavne are koje će se relativno brzo moći pripremiti za baš tog naručitelja.

Prema tome, može se zaključiti da iako su male i ekonomične jednostavne are doista vrlo česte na području Liburnije, njihova brojnost je prije posljedica radioničkih i trgovačkih standarda i običaja nego društvenog i ekonomskog statusa i/ili etničkog porijekla dedikanata.

²⁴ Više o kriterijima za etničko opredjeljivanje osoba v. kod KURILIĆ 1999, 167 i dalje.

²⁵ KURILIĆ 1999, 207-211; usp. KURILIĆ 2008, 28-29.

²⁶ Usp. KURILIĆ 2008, 28-29.

²⁷ ŠAŠEL KOS 2009, 192; usp. i ovdje, Grafikon 5-6.

²⁸ Usp. slično razmišljanje kod KUNTIC-MAKVIĆ 1982, 152.

SKRAĆENICE:

AAAd	<i>Antichità Altoadriatiche</i>
AE	<i>Anneé épigraphique</i>
ARR	<i>Arheološki radovi i rasprave</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
ILlwg	<i>Anna et Jaro Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt (Situla, 5, Ljubljana, 1963.); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (Situla, 19, Ljubljana, 1978.); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (Situla, 25, Ljubljana, 1986.)</i>
IMS	<i>Inscriptiones Moesie Superioris</i>
Inscr. It.	<i>Inscriptiones Italiae</i>
RFFZd	<i>Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti</i>

LITERATURA:

ANAMALI - CEKA - DENIAUX 2009	<i>S. Anamali - H. Ceka - É. Deniaux, Corpus des inscriptions latines d'Albanie, Rome, École française de Rome, 2009.</i>
KUNTIĆ-MAKVIĆ 1982	<i>B. Kuntić-Makvić, Žrtvenik iz Varvarije posvećen božici Izidi, ARR, 8-9, Zagreb, 1982., 151-157.</i>
KURILIĆ 1999	<i>A. Kurilić, Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. stoljeća po Kristu: antroponimija, društveni slojevi, etničke promjene, gospodarske uloge, doktorska disertacija (rukopis), Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 1999.</i>
KURILIĆ 2003	<i>A. Kurilić, Un contributo per la valorizzazione economica dei monumenti epigrafici della Liburnia romana, RFFZd, 40(27), Zadar, 2001. (2003.), 77-92.</i>
KURILIĆ 2008	<i>A. Kurilić, Ususret Liburnima. Studije o društvenoj povijesti ranorimske Liburnije, Zadar, 2008.</i>
LETTICH 2003	<i>G. Lettich, Itinerari epigrafici aquileiesi: guida alle epigrafi esposte nel Museo archeologico nazionale di Aquileia, Antichità altoadriatiche, 50, Trieste, 2003.</i>
SUIĆ 1981	<i>M. Suić, Zadar u starom vijeku, Zadar, 1981.</i>
ŠAŠEL KOS 2009	<i>M. Šašel Kos, A New Altar to the Nymphs and the Magii in Dalmatia, Histria antiqua, 18-2, Pula, 2009., 191-202.</i>

SUMMARY

PRODUCTION OF ROMAN VOTIVE ALTARS

Anamarija KURILIĆ

This paper deals with the production of votive altars on the sample from early Roman Liburnia. The investigations carried out in this area so far have shown that the majority of altars are simple, small, and very small. This occurrence has been interpreted either as a reflection of the native, Liburnian taste, or as a reflection of the workshops' standards. An analysis of the ethnicity of their dedicants,

as well as of the dedicants' economic and social status, speaks in favour of the latter view, since it has proven that all layers of the population had been using votive altars, not only the Liburnians, or only the poor.

Translation: Nenad Patrun

Revision: Mark Davies